

“ XAMSACHILIK AN’ANASI VA ALISHER NAVOIY IJODIDA UNING BADIY TALQINI”

Ismoilava Madina Rashid qizi

Farg’ona shahar 1-sonli politexnikumi

ona tili va adabiyot fani o’qituvchisi

Annotatsiya: Xamsachilik — Sharq xalqlari adabiyotida dostonnavislik shakllaridan biri; "Xamsa" yozish bilan bog‘liq adabiy an’ana. Nizomiy Ganjaviy asos solgan. Alisher Navoiyning ijodi haqida ham keng ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘z: Xamsa, Iskandarnoma", "Haft paykar, "Xusrav va Shirin", "Mahzan ularor", "Panj ganj" , Farhod, Shirin, Dilorom, Layli, Majnun.

Xamsachilik — Sharq xalqlari adabiyotida dostonnavislik shakllaridan biri; "Xamsa" yozish bilan bog‘liq adabiy an’ana. Nizomiy Ganjaviy asos solgan. Ijodkorlar Nizomiy "Panj ganj"ini ("Besh xazina") tashkil etuvchi "Mahzan ularor", "Xusrav va Shirin", "Layli va Majnun", "Haft paykar", "Iskandarnoma" dostonlarining mavzui, syujet va kompozitsiyasi, qaxramonlari, vazni, joylashish tartibini saqlagan holda mustaqil asar yaratganlar. Bu badiiy ijodda katta mahorat maktabi sanalgan. Xamsa dostonlarining har biri mavzui, qahramonlari, hatto qo‘yilgan masalalarigacha aniqlikka ega bo‘lib, bu janrda ijod qilgan yozuvchi o‘z mahoratini ana shu an’anaviy vositalar yordamida ko‘rsatishi, shu orqali o‘z davri ideallarini ifodalashi lozim bo‘lgan. An’anaga ko‘ra, xamsadagi 1-dostonning asosini falsafiy axloqiy masalalar tashkil etgan. 2-3 dostonlar sevgi orqali aks ettirilgan ijtimoiy ma’naviy masalalarni yorituvchi mavzu asosida uyushgan. 4-doston sarguzasht asar bo‘lib, unda adolatli shoh masalasi ko‘tarilgan. So‘nggi doston avvalgilarining xulosasi, umumlashmasi bo‘lib, unda ijodkorning ma’naviy axloqiy, ijtimoiy siyosiy, falsafiy qarashlari aks etgan. Sharqda badiiy qimmatlari turlicha bo‘lgan 50 dan ortiq xamsalar vujudga kelgan.

Xamsaning aloxida dostonlariga javoblar ham yozilgan. Lekin bizgacha bu asarlarning hammasi ham yetib kelgan emas. Xamsa dostonlaridan faqat birigagina javob yozib, yuksak darajada shuhrat qozongan ijodkorlar ham bo'lgan (Fuzuliy, "Layli va Majnun"). Xamsada eng ko'p dostonlar "Layli va Majnun" mavzuida yaratilgan. Keyingi o'rinlarda tegishli ravishda "Xusrav va Shirin", "Mahzanul asror", "Iskandarnoma", "Haft paykar" mavzuidagi dostonlar turadi.

Xamsanavislar o'z asarlarida epikromanik, qaxramonlik yoki so'fiylik mavzusini birinchi o'ringa qo'yganlar. Nizomiy Ganjaviy "Xamsa"sining syujet va mavzulari turli xalqlar badiiy adabiyotlariga ta'sir etib, 13-20-asrlar mobaynida 600 dan ortiq asar yaratilgan. Turkiy xalqlar adabiyotida Xamsachilikka qiziqish 13-14-asrlardan boshlangan. Qutb Xorazmiy Nizomiyning "Xusrav va Shirin" dostonini, Haydar Xorazmiy she'riy shaklini saqlagan holda ayrim o'zgarishlar bilan "Mahzan ularsor" dostonini turkiy tilga tarjima qilgan. Turkiy (uzbek) tilida "Hayrat ulabrur", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai sayyor", "Saddi Iskandariy" nomlari bilan 5 doston — "Xamsa" yaratgan Alisher Navoiy Xamsa taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shgan va Xamsani turkiy xalqlar adabiyotida Nizomiy darajasiga ko'tardi. Bunda Navoiy o'zigacha bo'lgan buyuk xamsanavislar — Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dexlaviy va Abdurahmon Jomiylarni o'ziga ustoz deb bildi va ularning Xamsadagi g'oyaviy badiiy an'alarini mahorat bilan rivojlantirdi. Xamsani yuqori pog'onaga olib chiqdi. Navoiy Xamsada an'anaviy obrazlar hisoblangan Farhod, Shirin, Dilorom, Layli, Majnun, shohlardan Xusrav, Baxrom, Iskandar obrazlarini yangicha, o'z davri adabiyotining insonparvarlik g'oyalari nuqtai nazaridan talqin etdi

Navoiyning "Xamsa" yozish istagi bu yo'ldagi zahmatli mehnati shoirning o'zid an ilgari o'tgan ustozlariga bo'lgan muhabbati, ayniqsa, xamsachilikdagi iste'dodiga oid ilmiy talqinlar O'zbekiston Fanlar Akademiyasining akademigi B.Valixo'jayevni ng ilmiy – nazariy xulosalarida o'zining yorqin ifodasini topa olgan. Bu buyuk

shoir masnaviy janrida "Xamsa" yaratar ekan, uning mas'uliyatini chuqur his eta di, buyuk Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviylarning xamsachilikdagi iste'dod va

san'atlariga qoyil qolganligini tan oladi. Shu bilan birga o'zining bilim, kuchi, san'atini sinab ko'rishni ham maqsad qilib qo'yadi:

Emas oson bu maydon ichra turmoq,

Nizomiy panjasiga panja urmoq...

Kerak sher oldida ham sher jangi

Agar sher bo'lmasa, bore palange.

Alisher Navoiyning "Xamsa"si buyuk beshlik tarzida shuhrat qozongan bo'lib, uning maydonga kelishi ham mavjud an'ana hamda zamonadagi badiiy – estetik talab

lar natijasi sifatida qaraladi. Ma'lumki, xamsa yozish an'anasi islomiy sivilizatsiya tarqalgan o'lkalardagi uyg'onish davri mahsulidir. Xamsa deb ataluvchi asarlarning maydonga kelishigacha, ya'ni XII asrgacha bo'lgan davrda turkum qissa va dostonlardan iborat "Kalila va Dimna", "Sindbodnoma"(Rudakiy), "Shohnoma"(Firdavsiy), "Qutadg'u bilig"(Yusuf Xos Hojib) kabi forsiy va turkiy tillarda bitilgan turkum asarlari mavjud edi. Eslatilgan asarlarning ayrimlari bir syujetli ("Qutadg'u bilig") bo'lsa, boshqalar ko'p syujetli ("Kalila va Dimna", "Shohnoma") asarlaridir. Xuddi ana shu davrda xamsa o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan badiiy janr sifatida shakllandi. Shuning natijasida u ham bir syujetli, ham ko'p syujetli hamda syujetsiz – maqolotlardan iborat asarlardan tashkil topdi, ya'ni qurilish jihatidan ko'pqirrali janr bo'ldi. Uning asosiy mavzusi ham insonning ko'pqirrali faoliyatini badiiy obrazlar misolida aks ettirishdan iboratdir. Alisher Navoiy, Nizomiy va Xusrav Dehlaviy xamsalarining o'ziga xosliklari hamda ularning forsiy tilda ekanini ta'kidlab, bir tomondan, o'zigacha mavjud bo'lgan xamsa yozish an'anasini takmillash, kamolot bosqichiga ko'tarish va ikkinchi tomondan esa ana shunday nodir kashfiyot bilan turkiy xalqlarni bahramand etishni o'z oldiga maqsad qilib, ularni sharaf bilan uddalagani haqida haqli ravishda shunday yozadi:

Kim bu yil ichraki alar soldi gom, Bir necha gom o'lsa manga ham xirom.

Forsi chu bo'ldi alarg'a ado, Turki ila qilsam ani ibtido.

Alisher Navoiyning “Xamsa”si, deb yozadi S. Ayniy, Sharq mumtoz adabiyotini eng eng go‘zal namunalardan biridir. Mashhur adib va olim Oybek esa shunday yozgan edi: “Navoiyning gigant mehnatining mahsuli bo‘lgan ajoyib kitob- “Xamsa” o‘z zamonasiga qadar inson fikriy taroqqiyotining juda asl, juda qimmatli quymalarini o‘zida to‘plagan xazinadir”. Alisher Navoiy “Xamsa” yozishga 1483yildakirishib, uni 1484yilning sentabr oylarida tugatgan bo‘lsada, ammo unga sarf qilingan vaqt, ya’ni bevosita yozishga sarf qilingan muddat olti oydan iborat bo‘lgan. Alisher Navoiyning “Xamsa”si quyidagi dostonlardan iborat: “Hayratulabror” (1483yil), “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab‘ai sayyor” va “Saddi Iskandariy” (1484yil). Bu dostonlar xamsa janri talablari asosida o‘zaro bog‘liq yaxlit tukumni tashkil etadi. Shuning uchun uning birinchi dostoni (“Hayrat ulabror”) fikriy – nazariy qurilmaga asoslangan bo‘lsa, boshqalari ana shu dostonidagi fikriy – nazariy dasturni badiiy timsollarda ifoda etadigan dostonlardir. Shu jihatdan “Xamsa”ning birinchi dostoni bo‘lgan “Hayrat ulabror” (“Yaxshilarning hayratlanishi”) butun turkumning fikriy – nazariy dasturi sifatida badiiy timsol sarguzashti qurilmasiga emas, balki fikriy – nazariy masalalarning bayoni – maqolot hamda ularni tasdiqlaydigan kichik hikoya va masalalardan tashkil topgan qurilmaga asoslangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

G‘aniyeva S. Alisher Navoiy va Sharq mumtoz adabiyoti. – Toshkent: Fan, 2000.

Sirojiddinov S. Navoiyshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2014.

Komilov N. Navoiy va tasavvuf. – Toshkent: Fan, 1991.

Bertels E.E. Navoiy ijodi va xamsachilik an‘anasi. – Moskva: Nauka, 1965 (rus tilida).

Navoiy A. Xamsa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom.